

ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УДК 811.161.2'367.4

О. І. Білоусова

СЛОВСПОЛУЧЕННЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО ХАРАКТЕРУ В МОВІ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Розглянуто різні структурні моделі термінологічних словосполучень, характерні для мови законодавства, досліджено прості і складні словосполучення в структурі мови закону, а також здійснено класифікацію словосполучень за морфологічним вираженням компонентів.

Ключові слова: термін, словосполучення, законодавчі акти, термінологічні словосполучення.

Рассматриваются разные структурные модели терминологических словосочетаний, характерные для языка законодательства, исследуются простые и сложные словосочетания в структуре языка закона, а также осуществляется классификация словосочетаний по морфологическому выражению компонентов.

Ключевые слова: термин, словосочетание, законодательные акты, терминологические словосочетания.

The different structural models of terminological word-combinations, which characterize the language of legislation are examined in the article. Simple and difficult word-combinations are investigated in the structure of language of law, classification of word-combinations by morphological expression of components was made.

Keywords: term, phrase, legislation, terminological phrases.

Мова нормативно-правових актів лаконічна й чітка, тому в текстах кодексів та Конституції України широко вживаними є *термінологічні* словосполучення. Не випадково Т. Яцюк висловлює припущення, що більшість понять юридичних наук... виражається словосполученнями [6, с. 31].

Як відомо, термін – це слово або словосполучення, що виражає чітко окреслене поняття певної галузі науки, культури, техніки, мистецтва, суспільно-політичного життя. Для термінів характерна семантична конкретність та однозначність. «Змістова точність мови документів – одна з головних умов, що забезпечує практичну

© Білоусова О. І., 2012

і правову цінність ділового тексту. Недбало дібраний термін спотворює зміст статті кодексу, створює можливості для подвійного тлумачення закону, ускладнюючи його сприйняття», – уважає А. Токарська [5, с. 24]. А Н. Артикуца в статті «Термінологічно-правовий фонд української мови: проблеми методології дослідження» наголошує, що «юридичний термін (слово або словосполучення), обраний для кодифікації у законодавстві та нормативних фахових словниках, повинен якнайточніше передавати правове поняття, мати точний і чітко визначений зміст, бути однозначним у межах терміносистеми, характеризуватися стилістичною нейтральністю, відповідати структурно-семантичним і словотвірним особливостям української мови» [1, с. 165].

Терміни-словосполучення, що виражають правові поняття, є предметом дискусій щодо їхньої належності до стійких словосполучень термінологічного характеру, складених фразеологічних термінів тощо. За твердженням В. Виноградова, терміни-словосполучення – це окрема група в системі фразеології [2, с. 27].

Характерною особливістю термінологічного словосполучення є його відтворюваність у професійній сфері для вираження конкретного поняття, що пов'язано зі стійкістю його структури. Природа стійкості словосполучення термінологічного характеру, на нашу думку, відрізняється від стійкості фразеологізму, оскільки в останньому цей зв'язок породжується семантичними закономірностями мови, а стійкість складного терміна зумовлюється особливостями понятійного апарату відповідної галузі. Тому, на думку А. Полешко, термінологічне словосполучення, що «позначає певне професійне поняття, є стійким лише у межах даної понятійної системи» [4, с. 81]. Таким чином, поза межами професійного вживання такі словосполучення можуть втрачати стійкість і не сприйматися як цілісна мовна одиниця.

Дослідження термінології різних галузей науки останнім часом активізувалося, однак синтаксична структура словосполучень термінологічного характеру вивчена недостатньо. Доцент Н. Ктитарова вважає, що поява термінологічних словосполучень пов'язана із синтаксичним способом творення термінів, сутність якого полягає в об'єднанні у смислового та граматичному відношенні двох або більше слів, що становлять складне позначення явища або предмета [3, с. 55].

За нашими спостереженнями, мова законодавства відзначається вживанням різноманітних структурних моделей термінологічних словосполучень, утворених синтаксичним способом.

1. Серед терміносполучень вищий рівень продуктивності демонструють субстантивні словосполучення із залежним компонентом – прикметником, що виділяється атрибутивним типом смислових відношень. Їх можна позначити як словосполучення прикметник + іменник: *правова держава, кримінальне покарання, депутатська недоторканність, унітарна держава, адміністративний позов, фізична особа, юридична особа, малолітня особа, правоохоронні органи, нормативно-правовий акт, кримінальна справа, правовий захист, унітарна держава, примусові заходи* та ін., наприклад: **Моральна шкода** відшкодовується незалежно від вини органу державної влади (ЦивК України, ст. 1167); **Позовна заява** підписується позивачем або його представником із зазначенням дати її підписання (КАС України, ст. 106).

Термінологічне словосполучення може формувати як термінологічна лексика, так і загальноновживані слова. Термінами є компоненти таких словосполучень: *позовне повноваження, позовна давність, шлюбний договір, аварійний сертифікат, ощадний сертифікат, нелегальна міграція, митні збори, майнові санкції, ліквідаційна комісія, командитне товариство* та ін., наприклад: **Адміністративний позов** подається до адміністративного суду... (КАС України, ст. 105); *У справах позовного провадження особами, які беруть участь у справі, є сторони, треті особи* (ЦПК України, ст. 26). Структуру термінів можуть становити загальноновживані компоненти, що в кодифікованих текстах уживаються з певним фіксованим значенням. Функціонування таких термінологічних словосполучень є досить обмеженим у законодавчих актах, проте все ж зафіксовано кілька ілюстрацій: «... **одноразова допомога на самого працівника і на кожного члена сім'ї, який переїжджає ...**» (КЗпП України, ст. 120).

Особливого поширення набувають словосполучення цієї структури, одним із компонентів якого є слово із загальноновживаним нейтральним значенням *особа*, що в поєднанні з відповідним прикметником стає терміном, наприклад: *При здійсненні окремих цивільних прав **фізична особа** відповідно до закону може використовувати псевдонім* (ЦивК України, ст. 28); **Юридична особа**

вважається створеною з дня її державної реєстрації (ЦивК України, ст. 80); *Поширювачем інформації, яку подає посадова чи службова особа при виконанні своїх посадових (службових) обов'язків ...* (ЦивК України, ст. 275); *Якщо опікун помер або у нього відсутнє майно, достатнє для відшкодування шкоди, а сама недієздатна особа має таке майно ...* (ЦивК України, ст. 1184). За аналогією до попередньої моделі термінологізується сполучення порядкового числівника *третьої* з компонентом *особа*, наприклад: *... крім випадків, коли юридична особа доведе, що третя особа знала чи за всіма обставинами не могла не знати про такі обмеження* (ЦивК України, ст. 92).

Уживаються також складні субстантивно-ад'єктивні трикомпонентні конструкції із стрижневим словом-іменником та залежними від нього прикметниками, наприклад: *У відповідності з законодавством обмежену матеріальну відповідальність несуть ...* (КЗпП України, ст. 133).

2. Серед субстантивних термінологічних словосполучень виділяються конструкції, поєднані зв'язком керування. Таким чином, продуктивну модель становить така: віддієслівний іменник у Н. в. + іменник у Р. в. на зразок *позбавлення волі, заподіяння шкоди, таємниця листування, листок неприцездатності, суб'єкт права, обов'язок держави, захист конкуренції, охорона здоров'я, втрата годувальника* та ін., наприклад: *Суверенітет України поширюється на всю її територію* (Конст. України, ст. 2); *... відібрання дитини від особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду ...* (СК України, ст. 19); *Розірвання шлюбу не припиняє права спільної сумісної власності на майно ...* (СК України, ст. 68).

Досить часто до складу словосполучення такої структурної моделі входять іменники-терміни: *профіцит бюджету, дефіцит бюджету, коефіцієнт вирівнювання, бюджетний розпис*, наприклад: *Якщо після відводу суддів неможливо розглянути справу в господарському суді, до підсудності якого відноситься справа ...* (ГПК України, ст. 17).

Головний компонент такого словосполучення може варіюватися: *обмеження/позбавлення волі*, а також ускладнюватися додатковими компонентами, що має суттєве значення, наприклад: *Основними покараннями є громадські роботи, виправні роботи, ...*

обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військово-службовців, позбавлення волі на певний строк ... (КК України, ст. 52); Особливо тяжким злочином є злочин, за який передбачене покарання у виді **позбавлення волі ... або довічного позбавлення волі** (КК України, ст. 12).

3. Значну групу субстантивних словосполучень становлять прийменниково-іменникові конструкції на зразок звернення до суду, доступ до інформації, притягнення до відповідальності, обов'язки перед суспільством, співучасть у злочині, пенсія по інвалідності, у яких головний компонент вимагає вживання відповідного іменника із прийменником, наприклад: **Готування до злочину невеликої тяжкості не тягне за собою кримінальної відповідальності** (КК України, ст. 14); **Стягнення з особи, яка записана батьком, матір'ю, аліментів на дитину не є перешкодою для звернення до суду з позовом** (СК України, ст. 140).

Описані вище моделі терміносполучень, що функціонують у мові сучасного законодавства, кваліфікуються як прості, тобто словосполучення мінімального складу, що протиставляються складним термінологічним сполукам. Водночас результат аналізу мови законодавчих документів засвідчує вживання трикомпонентних утворень, що теж кваліфікуються як прості, оскільки вилучення жодного елемента з цих сполучень не є можливим, наприклад: **Всеукраїнський референдум призначається Верховною Радою України або Президентом України** (Конст. України, ст. 72), **Збройні сили України та інші військові формування ніким не можуть бути використані для обмеження прав** (Конст. України, ст. 17). Ці синтаксичні конструкції не відзначаються продуктивністю в досліджуваних текстах.

Як відомо, складним вважається словосполучення, що містить факультативні компоненти, які можуть бути вилучені з відповідної конструкції без її руйнування як синтаксичної одиниці певного типу. Варто при цьому звернути увагу на те, що термінологічні словосполучення відзначаються сталим характером структури, тобто унеможлиблюється вилучення тих чи тих компонентів. Проте складні словосполучення все ж виділені нами у фактичному матеріалі: часто в основі складного терміна лежить одне й більше простих словосполучень, як у наступних реченнях: ... *питання про*

його відвід вирішується президією Вищого господарського суду України в триденний строк з дня надходження заяви про відвід (ГПК України, ст. 20); Часткова цивільна дієздатність фізичної особи, яка не досягла чотирнадцяти років ... (ЦивК України, ст. 31). Багатошаровість складних термінологічних словосполучень необхідно враховувати під час аналізу мови законодавства, при виділенні їх у тексті. Такі словосполучення ще називають комбінованими, оскільки залежний компонент у них теж є по суті словосполученням, наприклад: ... громадяни, які ... в установленому порядку набули статусу суб'єкта підприємницької діяльності ... (ГПК України, ст. 1); Особа, яка бере участь у справі, має право на правову допомогу ... (ЦПК України, ст. 12).

Помічено, що структуру складних словосполучень термінологічного характеру подекуди становлять власні назви, наприклад: До складу Вищої ради юстиції входять за посадою Голова Верховного Суду України, Міністр юстиції України, Генеральний прокурор України (Конст. України, ст. 131); Нормативно-правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим та рішення Ради міністрів Автономної Республіки Крим не можуть суперечити Конституції ... (Конст. України, ст. 135).

Специфіку мови сучасного законодавчого тексту становлять також структури, у яких уживається ціла низка термінологічних словосполучень. Кожне окреме терміносполучення має конкретне фіксоване значення, наприклад: За економічною класифікацією видатки бюджету поділяються на **поточні видатки, капітальні видатки та кредитування за вирахуванням погашення**, склад яких визначається Міністром фінансів України (БК України, ст. 10).

Велика кількість термінологічних словосполучень різної структури містить у своєму складі компонент *право*: прикметник + *право*: міжнародне право, приватне право, конституційне право, виборче право та ін., наприклад: **Авторське право** не поширюється на ідеї, процеси, методи діяльності ... (ЦивК України, ст. 433), **Право власності та інші майнові права** суб'єкта господарювання захищаються у спосіб, зазначений у статті 20 цього Кодексу (ГК України, ст. 147).

Словосполучення-терміни можуть відповідати такій моделі: *право* + іменник у Р. в.: *право власності, право притулку, право голосу*, наприклад: **Право власності** на землю гарантується ... (Конст. України, ст. 14); **Право водокористування** на умовах оренди оформляється договором (ВК України, ст. 51). Залежний іменник у формі Р. в. нерідко поширюється факультативними компонентами, що вносять у зміст речення додаткову інформацію, тобто ускладнює просте термінологічне словосполучення, наприклад: **Право загального водокористування** може бути обмежено у порядку, визначеному статтею 47 цього Кодексу (ВК України, ст. 45). Варіант цієї структурної моделі може становити поєднання заданої моделі з іменником в Ор. в.: *Землеустрій передбачає ... підготовку документів, що посвідчують право власності або право користування землею* (ЗК України, ст. 184). Окремо можна виділити термінологічні словосполучення, у яких іменник *право* вживається у формі множини й поєднується з іменником у формі Р. в.: *права дитини, права жінок, права народів, права споживачів* та ін., наприклад: *Будь-які угоди сторін, що обмежують права пасажирів, передбачені цією главою, є недійсними* (КТМ України, ст. 185); *Об'єктом права спільної сумісної власності подружжя може бути будь-яке майно* (СК України, ст. 61).

Термінологічні словосполучення з головним компонентом *право* можуть керувати відмінковою формою іменника з прийменником, тобто утворюватися за такою моделлю: *право на* + іменник: *право на утримання, право на свободу, право на освіту, право на страйк, право на майно, право на пенсію* та ін., наприклад: *Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею ...* (Конст. України, ст. 43); *Відповідно до Конституції України фізична особа має право на життя ...* (ЦивК України, ст. 270); *Працівники мають право на відпочинок відповідно до законів про обмеження робочого дня* (КЗпП України, ст. 2). Термінологічні словосполучення цього ряду більш ускладненої структурної організації, що дозволяє передати зміст правової норми точніше, охопити певні деталі, наприклад: **Право на здійснення підприємницької діяльності, яку не заборонено законом** (ЦивК України, ст. 50); **Право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом** (Конст. України, ст. 43).

Потрібно наголосити на тому, що багатозначність одного із членів термінологічного словосполучення позбавляє його необхідної точності, стирає межі його спеціального значення, призводить до небажаного розширеного трактування терміна. Так, Т. Яцюк у статті «О точности словосочетаний в языке права» звертає увагу на не менш важливу проблему правильного вживання юридичних термінів. Автор переконаний, що для складних за структурою термінотворень характерним є пропущення одного з елементів [6, с. 31]. Таким шляхом утворюються термінологічні словосполучення на зразок *припинення шлюбу* (від сполучення *припинення існування шлюбу*), *припинення права* (від *припинення дії права*) та ін., наприклад: *У разі припинення шлюбу до досягнення фізичною особою повноліття набута нею повна цивільна дієздатність зберігається* (ЦивК України, ст. 34); *Якщо після припинення права на утримання виконання рішення суду про стягнення аліментів буде продовжуватися ...* (СК України, ст. 32). У словосполученнях такого типу значення пропущеного слова переходить у підтекст, при цьому семантична відповідність термінологічного утворення не порушується.

Отже, наявність термінологічної бази є невід'ємною особливістю мови тексту Основного Закону України та кодексів нашої держави. До термінологічних зараховуємо такі словосполучення, компоненти яких становлять єдине поняття й мають чітко сформульоване та зафіксоване значення. Проаналізовані синтаксичні конструкції термінологічного характеру відзначаються структурно-семантичним багатством у тексті мови законодавства. Найбільш поширеними є субстантивні словосполучення, побудовані за такими моделями: *прикметник + іменник*, *віддієслівний іменник у Н. в. + іменник у Р. в.*, *іменник + прийменник + іменник*. Характерною ознакою досліджуваних текстових масивів є активне вживання інфінітивних словосполук, тому вони стали об'єктом окремого опису нашого дослідження.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

ВК України	Водний кодекс України
ГК Україн	Господарський кодекс України
ГПК України	Господарський процесуальний кодекс України
ЗК України	Земельний кодекс України

КАС України	Кодекс адміністративного судочинства України
КЗпП України	Кодекс законів про працю України
КК України	Кримінальний кодекс України
Конст. України	Конституція України
КТМ України	Кодекс торговельного мореплавства України
СК України	Сімейний кодекс України
ЦивК України	Цивільний кодекс України
ЦПК України	Цивільно-процесуальний кодекс України

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Артикуца Н. В.** Термінологічно-правовий фонд української мови: проблеми методології дослідження / Н. В. Артикуца // Система і структура східнослов'янських мов: міжкаф. зб. наук. праць / редкол.: Н. В. Артикуца та ін. – К.: Вид-во Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 1999. – С. 164–187.
2. **Виноградов В. В.** Русский язык (Грамматическое учение о слове) / В. В. Виноградов. – М.: Высшая школа, 1986. – 640 с.
3. **Ктитарова Н. К.** Словосполучення як один із способів термінологічної номінації / Н. К. Ктитарова // Дослідження з лексикології та граматики української мови: зб. наук. праць / за ред. проф. Д. Х. Баранника. – Дніпропетровськ: Пороги, 2007. – Вип. 5. – С. 55–60.
4. **Полешко А. С.** О природе терминированности словосочетаний (на материале юридической терминологии) / А. С. Полешко // Структурная и математическая лингвистика. – К.: Вища школа, 1978. – Вып. 6. – С. 80–86.
5. **Токарська А. С.** Культура фахового мовлення правника: навч. посіб. / А. С. Токарська, І. М. Кочан. – Львів: Світ, 2003. – 312 с.
6. **Яцюк Т.** О точности словосочетаний в языке права / Т. Яцюк // Советская юстиция. – 1991. – № 5. – С. 31.

Надійшла до редколегії 20.11.2012